

ՇՐՋԱԳԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ ԶՈՐՈՒՄ*

6. ԱՐԴԻ ՀԵՐՂԵՐ ԳՅՈՒՂԸ

Հերհեր գյուղը մեկն է Հայոց ձորի ամենամրգաշատ և ամենաջրառատ գյուղերից: Այնտեղ բնակարանները թաքնվել են բարձրաբերձ ընկուզենիների, ծիրանենիների և սալորենիների թանձրախիտ անտառի մեջ: Գյուղի հյուսիս-արևելյան կողքով արագ հոսում է Արևելյան Արփա (Արփաշայ) գետի աջակողմյան վտակներից Երեբը, որի ջրերը ոռոգում են ոչ միայն գյուղը շրջապատող ընդարձակ մրգաստաններն ու խաղողի այգիները, այլ նաև ծխախոտի և հացահատիկի ջրատակ անդաստանները՝ Բուլախլարի և Առինջի հողերն էլ միասին վերցրած: Ջրի և ստվերի այս առատությունը (սաղարթախիտ այգիների մեջ արևը համարյա չի թափանցում) Հերհերի կլիմային պարգևում է հիանալի մեղմություն, զովություն:

Հերհերի կոլտնտեսությունը, բացի լայնատարած մրգաստաններից և խաղողի այգիներից, ունի ընդարձակ մշակելի հողեր Դալիկ թեփեի, Կարմրաշեն—Հերհեր—Բուլախլար վայրերի շուրջը՝ Երեբ վտակի հովտում և նրանց հանդիպակաց սարահարթերի վրա, որտեղ հացահատիկային բույսերի հավասար կարևորությամբ մշակվում է նաև ծխախոտը: Մեկից ավելի հատուկ շորանոցներ կան, հենց տեղում շորացնելու համար ծխախոտը:

Գյուղի կենտրոնում են գտնվում գյուղսովետի գրասենյակը, պահեստը, մթերային խանութն ու ակումբը, որի սրահում է, որ ամեն շաբաթ երեկո ժողովողին ներկայացվում են օգտաշատ ու դաստիարակիչ ֆիլմեր: Բնակիչների սանիտարական աշխատանքը տանում է բժշկուհի Մարգարիտ Դավթյանը:

Տասնամյա լրիվ միջնակարգ դպրոց է Հերհերի դպրոցը (դիրեկտոր՝ Վաղբիկ Կալոսյան), բարձրորակ ուսուցչական կազմով, որի անդամներից են իմ փոքր աղջիկը՝ Սոնյան և նրա ամուսինը՝ Հակոբ Տեր-Սարգսյանը (հայրենագարձ Ֆրանսիայից): Դպրոցի լաբորատորիան (վարիչ՝ Սոնյա Տեր-Ստեփանյան), վերջերս հարստացավ բնապատմության, քիմիայի և ֆիզիկայի նոր նյութերով և գործիքներով, հնարավորություն ստեղծելով դպրոցում պոլիտեխնիկական կրթության իրագործման համար: Գրադարանն էլ հարուստ է պատմական, գիտական ու գրական գրքերով, որոնցից օգտվում են աշակերտները՝ բարձրացնելու համար իրենց ուսման մակարդակը: Սույն դպրոցում իրենց միջնակարգ ուսումն են ստանում նաև մոտակա Կարմրաշեն և Դալաղու գյուղերի յոթնամյա դպրոցների շրջանավարտ երկսեռ աշակերտները, որոնց համար հատուկ հարակցարաններ են պատրաստվել գյուղում:

Երևանից 210 կիլոմետր հեռու, Հայոց ձորի լեռների թիկունք տված այս գյուղերի դպրոցների մասին հարազատ կառավարության կողմից ցույց տրված անընդհատ հոգատարությունն ու աշակերտների պայծառ հայացքի մեջ արտացոլվող հեռանկարները տեսնելիս, տրամաբան է հիշում եմ արտասահմանի հայ աշակերտներին, որոնց հայացքները աղոտ էին և առանց հեռանկարի, որովհետև նրանք զուրկ էին հարազատ պետության հայրական հոգատարությունից:

Ասֆալտապատ մի ճանապարհ, Երեբ վտակի վրա մի էլեկտրական միկրոգէս և հանքային աղբյուրների մոտ մի քանի սպաքինարան— հանգստյան տներ, Հերհերի հովիտը պիտի դարձնեին Հայաստանի ամենագեղեցիկ կուրորտային կենտրոններից մեկը, ինչպիսին է Ջերմուկը:

* Շարունակված ամսագրի 1954 թվականի փետրվարի համարից:

7. ԶԵՐՄՈՒԿ ԵՎ ՇՐՋԱԿԱՅՔԸ

Ավելի քան 2.000 մետր բարձրություն ունեցող Զերմովը, Հայոց ձորի ամենահետաքրքրական կենտրոններից մեկն է իր լեռնային կենսատղջ օդովը, ուլտրա-մանիշակազույն ճառագայթներով հարուստ արևովը, սառնաչուր աղբյուրների կողքին 64.50 աստիճան ջերմությամբ հանքային բուժիչ ջրերովը, մշտադալար անտառներովն ու շքնադատեսիլ վայրերովը:

Բացառիկ գեղեցկություն ունի Զերմովի կիրճը, որի միջից շառաչածայն հոսում է Վարդենիսի և Զանգեզուրի լեռներից ծնունդ առած Արեւիյան Արփա գետը (Արփաչայր), իր երկայն ճանապարհի վրա ծիծաղ ու կյանք պարգևելով անջրդի հողերին: Այդ կիրճում, հոգեկան ի՛նչ մեծ վայելք է օրվա որևէ ժամին նստել նորակառույց տախտակաշեն կամրջի հատուկ նստարանների վրա և հիացմունքով դիտել բնության հրաշալիքներից մեկն եղող ջրվեժը, որի ջրերը փըրփորակոտակ գահավիժում են 70 մետր բարձրությունից՝ նրկու հսկայական պատնիշ-ժայռերի արանքից: Բնական հրաշալիքներ են նաև, նույն կիրճում, այն վիթխարի կամարները, որոնք գոյացել են լեռների տակ ոչ մարդկանց ձեռքով, արձանանման ժայռերը, որոնք կիրճին տալիս են վեհատեսիլ

երևույթ, բարանձավները, որոնց վերևում ու շուրջը, խոռոչներում բույն են դնում քարածիծառները, վերջապես հիանալի շենքերը Զերմովգե՛տի և ջրավազանների (վաննանի, րի), առաջինը՝ աղբյուր լուսավորության, իսկ երկրորդը՝ աղբյուր կենդանության:

Կիրճի հյուսիսային բերանից որոյապտույտ ու լայնարձակ խճուղով բարձրացող ուղևորը դեմ-հանդիման է դառնում արդեն իսկ կառուցված և նոր կառուցվող մի շարք սանատորիանների հետ, շրջապատված ծաղկաստան-ալգիներով, ուր հանգստանում են բուժման ենթակա աշխատավորները: Ճարտարապետական գեղեցիկ կոթող է լինելու հանքային ջրերի սյունաղարդ տաղավարը, որի մոտ երևացող փոսերը հիշեցնում են մոտիկ անցյալը, երբ հիվանդներ այդ փոսերի մեջ պառկած, փոխանակ բուժվելու, վարակում էին ուրիշներին:

Այժմ նորանոր շենքերի շինարարությունով եռում է Զերմովը: Մի քանի տարի հետո արդեն իսկ մեծ, շքեղ, արդիական քաղաք կդառնա այն, որ 13-րդ դարից սկսած ճանաչվել էր որպես հրաշագործ բուժավայր, բայց չէր ունեցել երբևիցե այսօրվա վերելքն ու բարգավաճումը:

8. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՅՈՒՐԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու ցերեկ և երկու գիշեր մնացի ես Զերմովում և հիացա ոչ միայն այդ նշանավոր վայրի նորակառույցներում՝ Զերմովգետում, սանատորիաներում, հյուպանոցներում, սուֆալտապատ փողոցներում տիրող մաքրության, այլև օտարներին ցույց տրված հյուրասիրության վրա, որին ես էլ արժանացա պրոֆ. Աշոտ Աբրահամյանի ազգական խորշիտյան և Բաբայան ընտանիքներում, առանց նախապես որևէ ծանոթություն ունենալու: Այդ ընտանիքների ցուցաբերած

անկեղծ ու սրտաբուխ հյուրասիրությունը ինձ հիշեցրեց Վահագն ջյուրոց՝ հեղինակ հույն պատմագիր Քսենոֆոնի (Տրդ դար մ. թ. ա.) դրվատալից վկայությունը՝ հայկական հյուրասիրության մասին: Ափսոս որ Արխաշան և Կըլլ թեփե սարերի վրա հանկարծ տեղացող ձյունները հարկադրեցին ինձ շտապ հեռանալ Զերմովից, շնորհակալություն հայտնելով իմ հյուրնկալ Գրիշ խորշիտյանին, որ առաջնորդել էր իմ շրջապայությունը այս դյուրիչ վայրերում:

9. ՎԵՐԱԴԱՐՁԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻ ՎՐԱ

Երևանից դեպի Հերհեր և Հերհերից Զերմով իմ ճանապարհորդությունը տեղի էր ունեցել մասամբ գիշերով, մի բան, որ ինձ զրկել էր ճանապարհի գեղեցկությունները լրիվ ըմբռնելու հոգեկան հաճույքից: Այդ ինձ վիճակվեց օր-ցերեկով վերադարձի ժամանակ:

Սքանչելի է Արփա գետի հովիտը: Զերմովից մինչև Չայքենդ գյուղը, որի ամրակերտ կամրջի վրա իրար են միանում Երևան—Զերմով և Երևան—Գորիս խճուղիները,

գետեզրի կանաչ մրգաստանների վերև բարձրանում են ահասարսուտ ժայռեր՝ այլազան կերպարանքներով ու զլխապտույտ պատճառող գահավեժներով: Վիամազիր արձանագրություններով հարուստ Կեղուտ, (Ղուլչի) գյուղի և Գնդեվազ գյուղի միջև գտնվող այդ ահեղատեսիլ ժայռերից մեկի ստորոտում, Արփայի աջ ափով իջնող սուֆալտապատ ճանապարհի վրա է Կոմունարների սառնաչուր աղբյուր-հուշարձանը, որի ճակատում արձանագրված է հետևյալը.

«1920 թվին դաշնակցական արյունարբունների ձեռքով այս ժառանգ ցած գցած սովետական կարգերի հաստատման համար ղոհված կոմունարների հիշատիկին», որպես հավիտենական խարան հայրենադավների մրոտ նակատին և դափնեպսակ՝ հայրենասեր նահատակների անմոռանալի հիշատակին:

Կանաչների մեջ լողացող գյուղ է Գնդեվազը կամ Գնդեվանը, ուր դեռևս կանգուն մնում է հայ գրչագրության ծանոթ կենսարոններից մեկը՝ Գնդեվանքը, որ ըստ կառուցողի՝ Սյունյաց տեր Սմբատ իշխանի կին Սոփիի թողած արձանագրության՝ «անակն մատանի Վայոց ձորի վրա գրվել է որպես թանկագին սկին»:

Գնդեվանքի կառուցման (936 թ.) հետ կապված ժողովրդական ավանդությունը համարյա հար և նման է Կիրիկիայի հանրաձանաչ նավահանգիստ Այասի բերդի կառուցման ավանդության: Երկուսի մեջ ևս կան իշխանուհի և իշխան: Մեկը՝ պիտի կառուցի եկեղեցին կամ բերդը, մյուսը պիտի բերի հեռավոր աղբյուրի ջուրը՝ որպես պայման ամոնանության: Առաջ են տարվում աշխատանքները: Եվ երբ վերջանալու մոտ է շինությունը վանքի և ջրուղու, հանվարժ «սատանան», ջատուկ պառավի կերպարանքով, խառնվում է գործին. իշխանուհու մոտ վատաբանում՝ իշխանի մասին, իշխանի մոտ շարախոսում՝ իշխանուհու մասին և պատճառ դառնում ողբերգության: Իշխանուհին, բարձր ժայռերի վրայից դեպի գետ է զցնում ինքն իրեն ու մահանում՝ կիսատ թողնելով վանքի շինությունը: Նույնպիսի վախճան է ունենում իշխանն էլ՝ առանց վերջացնելու ջրուղին, որ մոտեցել էր գյուղին:

— Այ, տեսնո՞ւմ ես այն մեծ ծակը Գնդեվանքի խորանի վրա, — ասում է հին ավանդությունը պատմող հերհերցի Անիկ Հովհաննիսյանը, — այդքան տեղ միայն մնացել էր վանքի շինությունն ավարտելու համար՝ երբ պատահել է ողբերգությունը:

Անտարակույս ձիշտ չէ ավանդությունը, որովհետև Գնդեվանքը երկար ժամանակ եղել է Սյունյաց աշխարհի լուսավորության կենտրոններից մեկը: Ըստ Գարեգին արքեպիսկոպոսի հիշատակության, «ի մենատանիս, որ կոչի Գնդեվանս», բնակվել է Արատեսի ուխտի միաբաններից Վարդան վարդապետը, որ գծագրել է տվել մի ավետարան «ի թուաբերութեանս Հայոց, որ էր ՉԼԳ (1284), ի հայրապետութեան հայոց Տեսնոն Յակոբայի և յարհի եպիսկոպոսութեանս այսմ նահանգի Տէր Սարգսի գիտնականի, իշխանութեանս բարեպաշտ Պապաքին (Պոռչյան: —Մ. Հ.) և ի տէրութեան այսմ մենաստանի

(Գնդեվանք:—Մ. Հ.) պատրոն Դավթի և ամուսնոյն իւրոյ Թամսերին, ձեռամբ սրբանեալ և պատուական Յովանէսի (վարդապետ:—Մ. Հ.) ի սուրբ ուխտէն, որ կոչի Թանատի վանս, որ մեծաւ աշխատութեամբ գրեաց զսա (ավետարանը:—Մ. Հ.) և նկարեաց ըստ իւրում կարողութեանս...»: Ինչ վերաբերում է ջրուղուն, նրանով է բերվել հեռավոր տարածություններից խմելու և ոռոգման ջուրը մինչև վանք, որին պատկանել են, բացի Գնդեվան և Ատշար գյուղերից՝ ձորամիջի այգիները:

Անհաղթահարելի նկատված բնական դժվարությունների վրա գիտություն և մարդկային ուժի փառավոր հաղթանակը ցայտուն կերպով երևում է Ջերմուկի խճուղու վրա, ուր հուժկու էքսկավատորներ ժայռեր են խորտակում, բլուրներ հարթում և լայնացնում Արփաչայի շատաչուն ջրերի զուգընթաց խճուղին, մինչ ծանրամարտին գլանամեքենաներ՝ գլանում, տափանում են ժիր բանվորների կարչնեղ բազուկներով ձամբի վրա տարածված ասֆալտը:

Չաչքենդից սկսյալ հյուսիսից դեպի հարավ իջնող Արփա գետը հանկարծ փոխում է իր ուղղությունը և հոսում արևելքից դեպի արևմուտք: Աջից և ձախից ընդունելով մեծ ու փոքր բազմաթիվ վտակներ և նրանց հետ միասին ոտոզելով Միկոյանի և Ազիգբեկովի շրջանների հողերը, ինչպես նաև Շարուրի դաշտը (Նախիջևանի ԱՍՍՌ-ում), նա թափվում է Արաքս գետի մեջ՝ կտրելուց հետո 112 կիլոմետր երկայն մի ձանապարհ:

Արփա գետի և նրա հարկատու վտակների հովիտներով անցնող խճուղու վրա մարդարիտների նման շարվել են մեկը մյուսից դեղեցիկ ու բարդավաճ դյուղեր ու դուրաքաղաքներ: Նրանցից է, օրինակ, 150 հեկտար տարածությամբ մրդաշատ այգիների կանաչով զեղազարդված Մալիշկան, որ սառած լավաների ներքո բնորմիշտ հանդած Մոգի տխուր տպավորությունը փարատելու համար, կարծես ուղևորին ասում է. «Մե շկա՛», այսինքն՝ «Մի արի տե՛ս, ո՞նց գեղեցիկ եմ»: Մալիշկայի վտակի հովիտով դեպի հյուսիս բարձրացող ուղևորը հեշտությամբ կարող է տեսնել Արկազի նշանավոր Ս. Խաչ վանքը:

Արտակարգ գեղեցկություն ունի Միկոյանը (հին Քեշիշքենդը) իր բարձր դիրքովը, որ դիշեր ժամանակ լուսավորվելով քաղաքի միջով անցնող վտակի վրա կառուցված միկրոպեյի լույսով, դառնում է ասողազարդ երկնքի մի հրաշալի պատու: Ցածր ու հողաշեն տներով Քեշիշքենդը, բացի հին զանգակատան երկնակաթկառ ուրվանկարից, տեղի է տվել երկհարկանի կամ եռահարկ

գեղակերտ շենքերով և մաքուր փողոցներով Միկոյանին, ուր կա բանկ, ճաշարան, հյուրանոց, հյուսվածեղենի գործարան, շրջանային թերթ, թատրոն, կինո, գրադարան, փոստատուն, տասնամյա և յոթնամյա դպրոցներ, մանկատուն, հիվանդանոց և այլն։ Այժմ Միկոյանն է Վարդենիսի լեռներից մինչև Սյունիք տարածվող ընդարձակ Հայոց ձորի (Վայոց ձորի) կամ այժմյան Ազիզբեկովի շրջանի քաղաքագլուխը (շրջկենտրոնը)։

Միկոյանից դեպի արևմուտք շատ հեռու է Գետափ գյուղը, Արփա գետի Եղեգիս վտակի վրա։ Մեծ ու ամրակերտ կամուրջը տպավորիչ է ոչ միայն իր երկաթե բարձրադիր բազրիքներով, այլ մանավանդ նրա համար, որ հենց այնտեղից բաժանվում են պատմական հիշատակարաններով հարուստ երկու ճանապարհներ, մեկը՝ դեպի հյուսիս, մյուսը՝ դեպի հարավ։ Դեպի հյուսիս բարձրացող ճանապարհը Եղեգյաց ձորն է, ուր գտնվում էր Միջին դարում արևելյան հայոց «համալսարանը»՝ Գլաձորի դպրոցը, որ կարևոր դեր է կատարել ո՛չ միայն եկեղեցական, այլև գիտական-գեղարվեստական ասպարեզներում շնորհիվ իր հասցրած գիտ-

նական վարդապետների՝ ինչպես Ներսես Մշեցու, Ծսայի Նշեցու, Խաչատուր Կեչառեցու, Հովհաննես Սսեցու, Կիրակոս Երզնկացու, Հովհաննես Որոտնեցու և գեղագիր գրիչների՝ Սարգսի, Հունանի, Հակոբ Թագորցու, Կյուրեղ Սարկավազի և ուրիշների։ Հիմա Միկոյանի մոտիկ հյուսիսում կա Գլաձոր անունով մի սիրուն գյուղ։

Դեպի հարավ իջնող խճուղու վրա է Արենի (Արփա) գյուղը, որի մոտիկ սարերի վրա դեռևս կանգուն մնում են մնացորդները մի շարք վանքերի, որոնց նշանավորագույնն է եղել Նորավանքը, որտեղ գործել ու թաղվել է (1309 թ.) Ստեփանոս Օրբելյան պատմագիրը։

Ծս Հայոց ձոր էի գնացել Երևան—Նորաշեն (Նախիջևանի ԱՍՍԻ)—Արենի ճանապարհով։ Երջանիկ եմ, որ իմ վերադարձը կատարվեց Արենի—Ձիվա—Ելփին—Սովետաշեն (Չանակլու)—Պիրարու—Ղարախաչ—Շաղապու—Ղարաբաղլար (Չիման)—Վեդի—Նոր Կյանք ճանապարհով, որովհետև ես ավելի շատ առիթ ունեցա տեսնելու խաղաղության մեջ հսկայաքայլ բարգավաճումը հայրենի երկրի և վայելելու նրա բնական հրաշալի գեղեցկությունները։

